

ХАЙБАР АДАБИЙ МАКТАБИ ВАКИЛЛАРИ ИЖОДИДА АДАБИЙ АНЪАНА ВА БАДИИЙ МАҲОРАТ МАСАЛАЛАРИ

С. Қорабоев

филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Хайбар адабий мактаби вакиллари ижодида вазн (шеърий тизим), адабий анъана ва бадий маҳорат масалалари таҳлилга тортилган бўлиб, таҳлил жараёнида асосий эътибор анъанавий шеърий санъатларнинг бадииятига қаратилган.

Калим сўзлар: вазн (шеърий тизим), анъанавий шеърий санъатлар, адабий анъана ва шеърлардаги бадий маҳорат масаласи.

ABSTRACT

In this article, the issues of weight (poetic system), literary tradition and artistic skill in the work of representatives of the Khyber literary school are analyzed.

Key words: weight (poetic system), traditional poetic arts, literary tradition and the question of artistic skill in poems.

КИРИШ

XX аср пушту адабиётида янги мактаб сифатида вужудга келган Хайбар адабий мактаби афғон адабиётига етказиб берган ижодкорларнинг аксарияти анъанавий шеъриятда ижод қилганликлари сабабли улар ижодидаги ғоявий-бадий хусусиятларни таҳлил қилишда вазн масаласига ҳам аниқлик киритиш зарур бўлади.

Таъкидлаб ўтиш керакки, “вазн” атамаси тор маънода бирон-бир шеърнинг ўқилиш ритмини ифодаласа, кенг маънода шеърий тизимга синоним бўлиб кела олади. Шеърий тизим шеърнинг ёзилиш усули, таркибидаги унсурлари ва қонуниятларига кўра шаклланади. Шеърий тизимларнинг хилма-хиллиги жаҳон миллатлари тилларининг табиатига боғлиқ. Ушбу тил табиатлари ва хусусиятларидан келиб чиқиб жаҳон халқлари поэзияси метрик, силлабик ва тоник каби шеърий тизимларга бўлинади.¹

Агар метрик шеър тизими бўғинларнинг чўзиқ қисқалигига асосланса (аруз вазни), силлабик шеър тизими бўғинлар миқдорига асосланади (бармоқ вазни). Тоник шеър тизими эса урғунинг сўзнинг қайси бўғинига тушиши ёки гапдаги мантикий урғу қайси сўзга тушишига асосланади. Баъзи халқлар шеъриятида

¹ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Т., 2002.

охирги икки шеърий тизим ўзаро уйғун бириккан ҳолда учрайди. Унда шеър бўғинлар миқдори ва урғуга асосланиб, силлабо-тоник тизимни ташкил этади.

Вазн (шеърий тизим) масаласи пушту адабиётида қизғин баҳсларга сабаб бўлган. пушту адабиётидаги вази ҳақида афғон олимлари Абдулҳай Хабиби², Абдурауф Бенаво³ ва ўзбек олими А.Маннонов⁴ бир қанча тадқиқот олиб борганлар. А.Маннонов юқоридаги олимларнинг фикрларини таҳлил қилиб қуйидаги хулосага келади: “Пушту шеъриятида шеър тузилиши ва вазни муаммосига бағишланган ушбу ишларнинг қисқача обзоридан қуйидагича хулоса қилиш мумкин:

1. Фольклор ёки китобий бўлишидан қатъи назар пушту шеърияти тўлалигича силлабик шеър тизимига асосланади;

2. Пушту тилида ёзилган шеърлар силлабо-тоник шеър тизимида ўқилиши керак;

3. Пушту шеъриятида унча кўп бўлмаган миқдорда аруз вазнида ёзилган шеърлар ҳам мавжуд. Бунга қўшимча равишда айтиш мумкинки, ўтмишдаги баъзи шоирларнинг бир миқдор шеърларининг аруз вазнида ўқилиш имконияти мавжудлиги рад этилмайди.”⁵

Буни пушту поэзиясидаги шеърий тизимларни таҳлили бўйича қилинган мукамал хулоса, дейиш мумкин. Чунки унда муаллиф мумтоз Пушту шеъриятида аруз вазнига мансуб шеърларнинг ҳам мавжудлигини инкор этмайди. Бунинг сабабларини кўрсатди. Унинг фикрича, таркиби асосан арабий-форсий сўзлардан ташкил топган ғазалларнинг баъзиларини аруз вазнига солиб ўқиш мумкин.

Худди шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, Амир Ҳамза Шинворий ва унинг издошларининг таркибида арабий-форсий сўз қатлами кўп бўлган баъзи ғазалларини таҳлил қилиб кўрамиз.

ساده تعريف به د تقدير غوارم	په آينه كښي د تدبير غوارم
د سحر مسته غځوونه د يار	زه د ټول عمر په شېگير غوارم
ستا د اوردو زلفو بلا واخلم	زه ليونى يمه ځنځير غوارم
زه نه تقدير او نه تدبير غوارم	د حسن او عشق درنه تفسير غوارم
خوب مى ليدو چې دوه جهانه دى خوب	زه ددې خوب درنه تعبير غوارم
زړه مى راتنگ په خاموشيو كښي شو	ځكه آشنا درنه تصوير غوارم
زما نظر د ښكليو اوگى نه دى	زه په هر يو كښي ستا نظر غوارم
ما وى د زړونو په تخريب كښي څه دى	وى چې ته ژاره زه تعمير غوارم

² عبد الحى حبيبي ، د پښتو ادب تاريخ ، ټوك – ١ ، كابل – ١٣٢٥ هـ

³ عبد الروف بينوا ، ادبى فنون ، كابل – ١٣٣٢ هـ

⁴ Маннонов А. М. Рошанийская литература. – Т., 2006.

⁵ Ўша манба. – Б. 255.

نن دی ناخاپه زما حال اوپینته
لر په جواب کښې به تاخیر غوړم
خیر دی یم زولفو ته د مخ په طمع
زه د هندوانو نه کشمیر غوړم
حمزه په خوله کښې دی تاثیر څه پکار
په اراده کښې دی تاثیر غوړم⁶

Талаффузи:

[сода таъриф бә дә тақдир гворим] [пә ойина ке дә тадбир гворим]

[дә саҳар маста гадзавъна дә ёр] [зә дә тўл умр дә шабгир гворим]

[сто дә уждў зулфў бало вохлим] [зә леванай йәма дзандзир гворим]

[зә на тақдир ав на тадбир гворим] [дә хусн ав ишқ дәрна тафсир гворим]

[хўб ми лидў че два жаҳона дей хўб] [зә дәде хўб дәрна таъбир гворим]

[зр̄ь ми ротанг пә хомушийў ке шу] [дзка ошно дәрна тасвир гворим]

[змо назар дә шклийў угей на дей] [зә пә ҳар яв ке сто тасвир гворим]

[мо ве дә зарунў пә тахзиб ке ҷә дей] [вий че тә жорь зә таъмир гворим]

[нън ди ноҷона змо ҳол вупуштә] [лиж пә жавоб ке бә тохир гворим]

[дзеир ди йәм зулфу та дә мих пә таъма] [зә дә ҳиндувону на Кашир

гворим]

[Ҳамза, пә хула ке дей тотир ҷә пә кор] [пә ирода ке дей тосир гворим]

Кўриб турганимиздек, ғазалда арабий-форсий сўзлар кўп бўлса-да, шеър оҳанги арузга тушмайди. У бўғинлар миқдори ва урғули, урғусиз бўғинларнинг сони ва жойлашиш тартибига асосланади. Бундан Хайбар адабий мактаби вакиллари шеърятти ҳам умумпушту шеърятти каби шеър тизимларининг силлабо-тоник тизимига мансуб эканлигини кўриш мумкин.

Хайбар адабий мактаби вакиллари шеърятти ривожига ҳақида сўз борганда рус олими М.Л. Рейснернинг форс адабиётида ғазалнинг ривожига тўғрисида берган таърифини эслаб ўтиш мақсадга мувофиқ: “Форс тилидаги ғазал трансформацияси асосида ўзига хос марказга интилувчи айлана тамойили ётади. Зеро, ҳар бир навбатдаги босқич ғазалнинг мазмуний ва шаклий характердаги элементларини ўзига қабул қилиши ўзидан олдингини рад қилмасди, балки ўзига қўшиб оларди ва уни ўзлаштирарди.”⁷ Пушту тилида ғазал жанрининг ривожига борасида ҳам худди шу фикрларни билдириш мумкин. Хайбар адабий мактаби вакиллари шеъряттидаги ғазал ўзидан олдинги адабий мактаб вакиллари ёзган ғазаллардаги бадиият ва ғояни ўзига сингдирган ҳолда уни замон талаби асосида қайта ишлади, такомиллаштирди. Унда рўшонийлар ва Раҳмон Бобо ижодидаги каби тасаввуфий ғоя

⁶ حمزه شنوارى، غزونه، پېنار، ۱۹۵۶، ۵۲ مخ

⁷ Рейснер М. Л. Эволюция классической газели на фарси (X-XIV века). – М., 1989. – С. 210.

ва рамзлардан тортиб, Хушхўлхон Хаттак ғазалларидаги юксак бадиий малоҳатгача ўз аксини топган.

Пушту шеърлятида мумтоз адабиёт вакиллари ижодида адабий анъана даражасига кўтарилган юксак ғазилатлар, туйғулар, ғоялар ва баъзи шеърлий санъатлар Хайбар адабий мактаби вакиллари ижодида ҳам янада бойиди, кенг миқёсда қўлланди. Шу билан бирга улар ижодида куйланган айрим умумбашарий қадриятлар, юксак инсоний ғазилатлар янги анъаналар тизимини шаклланишига олиб келди.

Ғоя ҳар қандай санъат асарининг асосини ташкил этади. Бироқ турли санъат асарлари ғояни турли йўсинда ифодалайди. Шеърнинг ўзига хослиги шундаки, у ғояни мусиқий йўл билан шакллантиради. Хайбар адабий мактаби вакиллари ижоди ғоявий жиҳатдан бой бўлиб, умумий ҳажмда миллий-ватанпарварлик руҳидаги шеърлятдан XXI асрга келиб умуминсоний қадриятлар асосий мавзуларга айлана бошлади. Унда ишқ-муҳаббат, меҳр-оқибат, бағрикенглик, садоқат билан бирга эзгу ном қолдириш ҳам алоҳида таъкидланади. Баъзи ғазалларда эса миллий ва умуминсоний қадриятлар чегараси йўқолгандек, улар ўзаро қоришиб кетгандек туйилади.

Умуман олганда, умуминсоний қадриятларга миллийлик тусини бериш деярли барча халқларда учрайди. Фақат турли халқлар ўзларининг миллий характери, менталитетидан келиб чиққан ҳолда ўзларига мос қадриятга урғу берадилар. Масалан, ўзбек халқи кўпроқ тинчликсеварлик, инсонпарварлик, бағрикенглик ғазилатларини миллий қадриятнинг бир қисмига айлантиришга интиляётган бўлса, паштун халқида жасурлик, садоқат, вафога кўпроқ эътибор қаратиляётгани аҳамиятли. Бу афғон халқининг тарихида рўй берган воқеа-ҳодисалар билан ҳам боғлиқ. Чунки ўзбек олими Қ. Назаров таъкидлаганидек: “Миллий қадриятлар миллий маконда шаклланади, ранг-баранг тарзда намоён бўлади, миллатга мансуб кишиларнинг онгига таъсир қилади, улар учун маънавий мезонлар ролини ўтайди, ижтимоий ривожланиш жараёнида доимо янгиляниб, авлоддан-авлодга ўтиб боради.”⁸

Хайбар шоирлари янги авлод вакилларида жасорат туйғусини миллий қадрият талқин қилган шоирлардан бири Мунтазир Афридийнинг қуйидаги мисраларида жасурлик билан бирга миллатга, миллатнинг озодликка интилиш табиатига садоқат руҳи ҳам уфуриб турибди.

ژوند د آزادی لرم پښتون یمه
توره د سیالی لرم پښتون یمه⁹

⁸ Назаров Қ.Н. Қадриятлар тизими: барқарорлик ва ўзгарувчанлик диалектикаси. – Т., 1996. – Б. 139.

⁹ مراد شنواری ، د خیبر ادب ، پښتور – ۱۹۵۸ ، مخ ۱۱۰

Таржима: “Эркин-озод яшайман, паштунман
Жасурлик қиличи кўлимда, паштунман”.

Шоир фикрича, миллий қадриятларга содиқлик билан бирга мардлик, жасурлик каби фазилатлар ҳам афғонларнинг миллий сифатларидан бири.

Аслида бу каби миллий ва умуминсоний қадриятлар ҳамоҳанглиги Ҳамза Шинворий байтларида ҳам кенг учрайди. Жумладан, унинг куйидаги байтида ҳам лафз ва ваъдасига вафо каби фазилатларни талқинини кўришимиз мумкин.

دا ځنگه بې وفا شوى پښتني پس له وعدي
پيغور هم تپته نه كړى انگرېزي سترگي ستا¹⁰

Таржима: “Қандай қилиб паштунлар ваъдасига бевафо бўлдилар,
Сенинг инглиз кўзларинг таънани камайтирмади”.

Ҳамза ваъдага вафо, лафз, садоқат каби умуминсоний қадриятларни ҳам паштунларнинг миллий қадриятлари қаторида санайди. Бу афғон жамиятида шаклланган ижтимоий фикр билан боғлиқ. Умуман олганда, Хайбар адабий мактаби вакиллари афғонларнинг ҳақида сўз борганда поэтик образлар тизимига тўхталиб ўтиш лозим. Чунки поэтик образ сўз маъно доирасидан чиқиб, бирон-бир ёки бир неча тушунчани янги мазмун билан ҳиссиётларга ўраб бера олади. Ўзбек адабиётшуноси С. Мамажонов поэтик образга куйидагича таъриф беради: “Поэтик образ ғоят серқирра ва мазмундор бадиий қурилма бўлиб, шеърнинг ғоявий ва руҳий қудратини ўзида мужассамлаштирган эстетик марказдир. Шоир айтмоқчи бўлган бадиий фикр, у қўллаган сўзлар сеҳри ҳам ана шу поэтик образ бағрига яширингандир. Чунки поэтик образнинг ёрқинлиги, ҳаётийлиги, реалистиклиги ва оригиналлиги ҳам шоир дунёқарашининг чуқурлигига, эстетик идеалининг мукаммал шаклланишига боғлиқ.”¹¹

Бадиий образлар моҳиятига кўра бир неча турларга бўлинади. Адабиётшунос Ё. Исҳоқов поэтик образларни шартли равишда икки турга ажратади:

1. Жамият ҳаёти билан боғлиқ поэтик образлар;
2. Табиат ҳодисалари билан боғлиқ поэтик образлар.¹²

Хайбар шоирлари табиат ва жамият ҳодисаларини янги бадиий талқин қилишга интилиши пушту шеърлярида янги поэтик образлар системасини шаклланишига олиб келди. Шоир табиатдан жамиятга хос бўлган хусусиятларни қидиради, ўз кечинмаларини табиат ҳодисалари билан

¹⁰ حمزه شنوارى ، غزونه ، پښاور ، ۱۹۵۶ ، ۳۶ مخ

¹¹ Мамажонов С.М. Лирик олам, эпик кўлам. – Т., 1979. – Б. 28.

¹² Исҳоқов Ё. Поэтик афғон ва индивидуал услуб. //Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1978. I-сон. – Б. 36.

ифодалашга интилади. Хайбар шоирлари табиат манзараларини шунчаки тасвирламадилар. Бу тасвирлар асосида тор миқёсда ҳар бир шоирнинг, кенг миқёсда паштун халқининг муайян фалсафий-эстетик қарашлари ётади. Бундай образларнинг айримлари бутун шарқ халқлари адабиётида умумий мазмун-моҳият касб этади. Масалан, گل – гул, بلبل – булбул, ورمه – насим, سپورمى – ой, پتنگ – парвона, ازغو – тикан каби образлар. Булардан гул, ой ёрни ифодаласа, булбул ва парвона ошиқ сифатида талқин қилинади. Тикан, инглиз (фаранги), зоҳид рақиб, душманни ифодаласа, насим ва соқий сирдош дўст сифатида қабул қилинади.

حمزه چه مي الفت د گلرخانو و ، فطرت
بلبل غوندى له خايه غزلخوان راغلى يم¹³

Таржима: “Ҳамза, менга гулруҳлар улфат бўлганда табиий,
Ўз-ўзидан булбул каби ғазалхон бўлиб кетдим”.

Ҳамзанинг мазкур байтидаги булбул, ғазалхон билан ифодаланган ошиқ образи Хайбар адабий мактаби вакиллари шеърлятида девона (леванай), гадо, парвона, бемор (норуғ), маъшуқа образи эса ёр, гул, Юсуф, подшоҳ (пачо), шам, ой (спўжмай), табиб сўзлари билан берилади. Қуйидаги мисрада эса деярли ҳар бир мустақил сўз рамзий маънода келганини кўрамиз.

بلبل كرى د گل وصف كه بهار دى كه خزان¹⁴

Таржима: “Булбул гулнинг васфини куйлайди, баҳор бўлса ҳам,
куз бўлса ҳам”

Шоир ҳар бир сўзни ўринли қўлаган. Бу ҳам ўз ўрнида катта аҳамиятга эга. Адабиётшунос Н. Каримов ҳақли таъкидлаганидек: “Шеър ўзига хос организм бўлса, сўз унинг хужайрасидир. Организм тирик бўлиши учун унинг ҳар хужайраси соғлом бўлиши ва нафас олиб туриши лозим бўлганидек, ҳар бир сўз ҳам шеърга унинг қалби бўлган образга ўз қонини бериб туриши ва уни ҳаракатга келтириши керак”.¹⁵

Бу мисрадаги баҳор ва куз сўзлари ҳам фасл маъно қобиғини ёриб чиқа олган ва инсон умрининг маълум даврларига тўғри келади. Хайбар адабий мактаби вакиллари шеърлятида шу каби рамзий маънога эга образлар ранглар билан моҳирона ифодаланган.

Шарқ адабиётида асрлар оша барҳаёт образлар бўлиб, ўз хусусиятлари билан рамзга айланиб кетган тарихий ва афсонавий шахслар ҳам Хайбар шоирлари эътиборидан четда қолмади. Масалан, Айюб – сабр,

¹³ حمزه شنوارى ، غزونه ، پشاور ، ۱۹۵۶ ، ۴۹

¹⁴ مراد شنوارى ، د خبير ادب ، پيڤنور – ۱۹۵۸ ، ۲۷۰ مخ

¹⁵ Каримов Н. Ҳамид Олимжоннинг поэтик маҳорати. – Т., 1964. – Б. 72.

Юсуф – гўзаллик, Сулаймон ва Искандар – ҳукмронлик, Мажнун – ошиқлик, Қорун – бойлик ва Хушқолхон – миллий бирлик рамзи сифатида кенг ифодаланди. Бундай анъанавий образлар Хайбар адабий мактаби вакиллари ҳаётни теран англаш, бадий тасвирлар учун бой фикрлар ва оригинал ғоялар манбаи бўлиб хизмат қилди.

Адабиётшунос олим С.Мамажонов таъкидлаганидек, “Илҳом уфқининг кенглиги, тематик ранг-баранглик, ҳозиржавобликнинг ўзи, яъни мавзунини қуруқ кўтариб чиқишнинг ўзи шоир талантининг юксаклигидан далолат бера олмайди. Илҳом уфқи маҳорат уфқи билан чамбарчас қўшилиб, олинган янги мавзунинг моҳияти чуқур ва ҳаққоний очилган тақдирдагина шоирнинг юксак истеъдоди ҳақида сўз бориши мумкин.”¹⁶

Шеърнинг оҳангдорлигини таъминлашда лафзий санъатларнинг ўрни катта. Хайбар адабий мактаби вакиллари ижодида лафзий санъатлардан “такрир” санъатининг кўп ишлатилганини кўришимиз мумкин. Унда шоирлар бир сўзни кетма-кет ёки байтнинг турли ўринларида қайтариш билан ўқувчи диққатини ўша сўз остидаги маънога қаратмоқчи бўладилар.

Такрир санъатининг ажойиб намунасини эса Ҳамза Шинворий ижодида кўрамыз. Унинг қуйидаги икки байтида қайтаришнинг бир неча турлари жамланган.

که د هر چا ئي ته ، خوستا يمه زه

خکه دی ستا يمه چه ستا يمه زه

ستا په نظر کښي چه برېښنا ښکاری

ستا په ککو کښي په خدا يمه زه¹⁷

[ка дэ ҳар чо ѓе тэ, хў сто йэма зэ]

[дзка дей сто йэма че сто йэма зэ]

[сто пэ назар ке че брешино шэкори]

[сто пэ какў ке пэ хандо йэма зэ]

Биринчи мисранинг охиридаги “сто йэма зэ” – “сеникиман” сўз бирикмаси иккинчи мисранинг ўртасида келиши – “радд ул-аруз ил-ал-ҳашв” дейилса, биринчи мисра охиридаги бирикманинг байт охирида такрорланиши “радд ул-аруз ил-ал-ажуз” деб аталади. Иккинчи байтда эса байт бошидаги “сто” – “сен” сўзининг шу байтнинг иккинчи мисраси бошида такрорланиши “радд ул-садр ил-ал-ибтидо” санъатини вужудга келтирган. Бундан ташқари “сто йэма зэ” бирикмаси иккинчи байтнинг иккинчи мисрасида “сеникиман” маъносини ифодаламаса ҳам, ажратилган ҳолда байт боши ва охирида қайтарилган.

¹⁶ Мамажонов С. Шоир ва замонавийлик. – Т., 1963. – Б. 76.

¹⁷ حمزه شنوارى ، غزونه ، پښاور ، ۱۹۵۶ ، ۶۴ مخ

Хайбар адабий мактабининг анъанавий шеърий жанрларда ижод қилган вакиллари пушту адабиётидаги мумтоз жанрларини замон руҳи билан бойитиб, уларнинг нафақат сақланиб қолишига, балки янада кенг тарқалишига сабабчи бўлдилар.

Инсон тафаккури, унинг ғоявий-эстетик қарашлари ва бадиий диди вақт ўтиши билан ўзгариб боради. Инсон бадиий тафаккурдаги янгиланишлар адабиётдаги янгиланиш ҳаракатини келтириб чиқариши туйин. Чунки ижодкор ўзбек тадқиқотчиси Хуршид Дўсмұхаммедов айтганидек: “Қадриятлар, тушунчалар, дунёқараш ўзгараётган экан, бадиий тафаккур янгиланиши табиий, бунинг шарофати билан адабиёт ўзгариши, ўзгаришга интилиши муқаррар!”¹⁸

Хулоса ўрнида айтиб ўтиш керакки, ижтимоий-сиёсий ҳаётда содир бўлган ўзгаришлар жамият қадриятлар тизимида ҳам ўзгаришларга олиб келди. Бу адабий жараёнларда ўз аксини топади.

XX асрнинг охирида Покистон ҳудудидаги пушту адабиёти ана шундай ўзгаришларни бошидан кечирди. Бунинг натижасида олдин пушту адабиётида учрамаган янги услуб, ноанъанавий шеърий шаклларда ижод қилиш кенг тус олди. Лекин бу жараён Хайбар адабий мактабининг қанотида, унинг ғоявий давоми сифатида юзага келди.

¹⁸ Досмухаммедов Х. Ҳозирги ўзбек ҳикоячилигида бадиий тафаккурнинг янгиланиши (80-йилларнинг иккинчи ярми – 90-йилларнинг аввалидаги ҳикоялар мисолида). – Т., 1995. – Б. 4.